

Μεταφραστής, ηθελημένα πειθήνιος ή ενεργό υποκείμενο; της Βάσως Γιαννακοπούλου

Η Βάσω Γιαννακοπούλου γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε Αγγλική Γλώσσα και Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και από το 1993 εργάζεται ως εκπαιδευτικός σε σχολείο. Το 1999 πήρε το *Diploma in Translation* από το Βρετανικό Συμβούλιο της Αθήνας. Παράλληλα έχει εργαστεί ως ανεξάρτητη μεταφράστρια. Το 2003 ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές σπουδές της στο Διαπανεπιστημιακό Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Μετάφραση-Μεταφρασεολογία». Το 2011 έγινε διδάκτωρ του Αγγλικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει συμμετάσχει σε συνέδρια, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Κατ' αρχάς να ευχαριστήσω τους διοργανωτές που με κάλεσαν σήμερα εδώ και να τους συγχαρώ για το καίριο και πολύ επίκαιρο θέμα που επέλεξαν για το συνέδριο. Θεωρώ ότι στους χαλεπούς αυτούς καιρούς μια σοβαρή θεωρητική συζήτηση, εκτός από την ακαδημαϊκή σημασία που προφανώς έχει, μπορεί να βοηθήσει τους επαγγελματίες μεταφραστές να αποκτήσουν μια πιο σαφή αυτοεικόνα, προκειμένου να επιδιώξουν την επαγγελματική καταξίωσή τους.

Η θεματική του συνεδρίου μου έφερε κατευθείαν στο μυαλό τη συζήτηση που έχει ανοίξει διεθνώς εδώ και μια δεκαετία περίπου και αφορά το βαθμό ελευθερίας του μεταφραστή. Αποφάσισα, λοιπόν, να σας μεταφέρω τα βασικά σημεία αυτής της συζήτησης, προσθέτοντας τις δικές μου απόψεις και προσβλέποντας στις δικές σας παρατηρήσεις και -εννοείται- ενστάσεις.

Τη δεκαετία του 1980 ο Gideon Toury εισήγαγε την έννοια της *νόρμας* στις μεταφραστικές σπουδές. Τι είναι η νόρμα; Αν θεωρήσουμε τις κοινωνικοπολιτισμικές επιταγές ως ένα συνεχές, οι νόρμες αποτελούν τη διυποκειμενική γκρίζα ζώνη ανάμεσα στους απόλυτους κανόνες από τη μια και τις ιδιοσυγκρασιακές επιλογές από την άλλη. Κατά τον Toury, οι νόρμες μεταφράζουν τις γενικές αξίες ή απόψεις που υιοθετεί μια κοινότητα για το τι είναι σωστό και τι λάθος σε πρακτικές οδηγίες για το τι επιβάλλεται ή απαγορεύεται, καθώς και για το τι είναι ανεκτό και επιτρέπεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Οι νόρμες αφομοιώνονται από το άτομο κατά την κοινωνικοποίησή του και πάντα -σημείο κομβικό για τη σημερινή μας συζήτηση- οδηγούν σε *κυρώσεις* [sanctions], πραγματικές ή δυνητικές, αρνητικές αλλά και θετικές.

Ο Toury ταξινόμησε τις μεταφραστικές νόρμες σε υποκατηγορίες. Έτσι έχουμε την *αρχική νόρμα* [initial norm], κατά πόσο δηλαδή ο μεταφραστής θα μείνει πιο πιστός στο κείμενο-πηγή ή στον πολιτισμό-στόχο, τις *προκαταρκτικές νόρμες* [preliminary norms], που αφορούν τη γενική μεταφραστική προσέγγιση, από την επιλογή του κειμένου προς μετάφραση μέχρι το αν θα μεταφραστεί άμεσα από τη γλώσσα στην οποία γράφτηκε ή έμμεσα από κάποια τρίτη γλώσσα στην περίπτωση που αυτό είναι επιτρεπτό στο συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο, και τέλος τις *λειτουργικές νόρμες* [operational], τις *δομικές* [matricial], τις *κειμενο-γλωσσικές* [textual-linguistic] κ.λπ. νόρμες.

Οι νόρμες είναι αναμφισβήτητα ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο, αφού μας δίνει πολύτιμα στοιχεία για τον ορίζοντα των προσδοκιών κάθε εποχής και την πρόσληψη ενός μεταφράσματος - τι, με λίγα λόγια, θεωρείται από τους αποδέκτες του μεταφράσματος ο «σωστός» τρόπος μετάφρασης. [Εννοείται, φυσικά, ότι δεν υπάρχει ένας, κοινά αποδεκτός, διαχρονικός τρόπος μετάφρασης.] Ωστόσο, οι νόρμες αποδείχτηκαν ανεπαρκείς για να περιγράψουν την όποια απόκλιση από την αναμενόμενη συμπεριφορά. Προβλέπουν μεν ότι μπορεί κάποιος να επιλέξει να μεταφράσει ενάντια στη νόρμα, αλλά υπερτονίζουν το γεγονός ότι, στην περίπτωση που το κάνει, θα υποστεί *κυρώσεις* - οπότε θεωρείται περίπου δεδομένο ότι, όλοι συλλήβδην οι μεταφραστές μεταφράζουν σύμφωνα με τη νόρμα της εποχής τους.

Οι απόψεις του Toury κυριάρχησαν για δύο δεκαετίες περίπου, μέχρι που, κατά την τελευταία δεκαετία, άρχισαν δειλά δειλά να εκφράζονται επιφυλάξεις για την αυστηρότητα του συστημικού πλαισίου. Παράλληλα επισημάνθηκε η ανάγκη για μια πιο κοινωνιολογική προσέγγιση, με την εισαγωγή στοιχείων της σκέψης κυρίως του Pierre Bourdieu,

και ιοιαιτερα των εννοιων του κεφαλαιου, του πειου και του habitus. Κατα τον Bourdieu, η κοινωνικη αναπαραγωγη τελειται μεσα απο σχετικα αυτονομα πεδια που προσδιδουν κύρος και νομιμοποιουν συγκεκριμενες αξιες, αντιληψεις και πρακτικες. Τα άτομα και οι ομάδες που δρουν σε αυτα τα πεδια αποκτουν ένα συγκεκριμενο habitus, δηλαδη, μια σειρα απο προδιαθεσεις να δρασουν με τον έναν η τον άλλο τροπο σε συγκεκριμενες περιστάσεις. Αυτες οι προδιαθεσεις δεν είναι απλως ιδιουσγκρασιακες, αλλα οικοδομουνται μεσα απο μακροχρονη πορεια κοινωνικοποιησης σε θεσμούς όπως η οικογένεια, το σχολείο, η τάξη, κ.λπ. Το habitus δηλαδη είναι αυτο που μας υπαγορευει ποιος είναι ο ορθός τροπος δρασης σε κάθε περίπτωση.

Ανάμεσα στους πρώτους που εισήγαγαν πτυχές της σκέψης του Bourdieu στις μεταφραστικες σπουδες ήταν ο Daniel Simeoni, το 1998, με το πολυ σημαντικό κείμενο «The Pivotal Status of the Translator's Habitus». Εκεί ο Simeoni προσπαθησε να εμπλουτίσει τις νόρμες με κάποιο θεωρητικό εργαλείο που να ερμηνεύει τις εκατοντάδες επιλογές που κάνει ο μεταφραστής κατά τη μεταφραστική διαδικασία, τη διαφορετικότητα του ύφους κάθε μεταφραστή, καθώς και τις δυνάμεις που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των δεξιοτήτων του κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής του.

Ο Simeoni συμφωνεί με τον Toury ότι ο μεταφραστής συμμορφώνεται απαρэгκλιτα με τις νόρμες, ακόμα και στις περιπτώσεις που είναι «επώνυμος» και αναγνωρισμένος, και άρα σε θέση να τις θέσει εν αμφιβολω. Το αποδίδει αυτο σε μια «προδιάθεση ή libido για αφομοίωση», χωρίς την οποία οι νόρμες θα έχαναν μεγάλο μέρος της ισχύος τους. Επίσης, προχωράει στη διαπίστωση ότι αυτη η δουλικότητα δεν είναι παθητική αλλα ηθελημένη, ότι οι μεταφραστες προσπαθουν λίγο ή πολυ συνειδητά να αναπαράγουν τα μοντέλα με τα οποία έχουν γαλουχηθεί. Οι νόρμες κυριαρχουν, αλλα, όσο η συμπεριφορά των μεταφραστών ορίζεται απο αυτές, άλλο τόσο και οι μεταφραστες ορίζουν τις νόρμες. «Οι μεταφραστες», γράφει, «φαίνεται ότι μόνο να εξαρτώνται, αλλα να είναι και πρόθυμοι να αποδεχτούν την πολιτισμική και κοινωνικο-οικονομική τους εξάρτηση - σε τέτοιο βαθμό που αυτη η δευτερεύουσα θέση έχει γίνει συνώνυμη με τη μετάφραση» (11-12).

Λέει χαρακτηριστικά ο Simeoni (12):

«Το να γίνει κανείς μεταφραστής στη Δύση σήμερα σημαίνει να δεχτεί να γίνει σχεδόν πλήρως υποτακτικός: στον πελάτη, στο κοινό, στον συγγραφέα, στο κείμενο, στην ίδια τη γλώσσα ` ακόμα, σε περιπτώσεις μεγάλης εγγύτητας, στον πολιτισμό ή την υποκουλτούρα στην οποία απευθύνεται η ανάθεση του έργου. [...] Ο μεταφραστής έχει γίνει η πεμπουσία του υπηρέτη: ικανός, συνεπής, σκληρά εργαζόμενος, σιωπηρός και -ναι- άορατος».

Έτσι το σημαντικότερο πρόβλημα είναι η ηθελημένη αποδοχή απο τη μεριά του μεταφραστή της δευτερεύουσας θέσης που του έχει κοινωνικά αποδοθεί, με όλες τις αρνητικές συνέπειες που αυτο επιφέρει στην κοινωνική του καταξίωση. Το φαινόμενο αυτο περιγράφεται απο τον Simeoni με τον όρο *εθελοδοουλεία* [*servitude volontaire*].

Το κείμενο του Simeoni, και κυρίως οι ισχυρισμοί του για την εθελοδοουλεία των μεταφραστών κατά την αναπαραγωγή της νόρμας, προκάλεσε -όπως ήταν αναμενόμενο- διαφορών τύπων και εντάσεων αντιδράσεις, απο τους Jean-Marc Gouanvic, Moiralnghillieri, Rafeket Sela-Sheffy και Michaela Wolf, μεταξύ άλλων.

Αυτός ο προβληματισμός είναι, κατά τη γνώμη μου, κομβικός για την εικόνα αλλα και για την αυτοεικόνα του μεταφραστή. Αυτά, πάλι, με τη σειρά τους είναι καθοριστικά για το κύρος του επαγγέλματος και την κοινωνική καταξίωση του επαγγελματία. Πιο κάτω θα προσπαθήσω να εκθέσω τη δική μου άποψη για όλα αυτα.

Ο μεταφραστής, ως δρων υποκείμενο, διαμορφώνεται και επηρεάζεται στις επιλογές του, μεταφραστικες και άλλες, απο την τάξη του, απο το σχολείο, τις κοινωνικές αξιες με τις οποίες έχει γαλουχηθεί, αλλα και αργότερα απο την ιδεολογία του, τη συνολική πορεία της ζωής του, το σύνολο των αξιών και των αντιληψεων που τον κινούν να δράσει στη μία ή την άλλη κατεύθυνση στη ζωή του. Δηλαδη, απο το habitus του. Η νόρμα υπάρχει ως ένας απο αυτούς τους παράγοντες, μια εξωτερική δομή που επηρεάζει σε πολυ σημαντικό βαθμό, αλλα σε καμιά περίπτωση αποκλειστικά, τον τροπο με τον οποίο μεταφράζει κάποιος.

Επιπλέον, ο μεταφραστής παίρνει τις όποιες αποφάσεις και δρα υπο την επίδραση του επαγγελματικού του habitus, του habitus δηλαδη του μεταφραστικού πεδίου στην Ελλάδα εν προκειμένω, που διαμορφώνεται απο την εκπαίδευσή του, έπειτα απο χρόνια μαθητείας, είτε σε πανεπιστημιακό επίπεδο είτε σε επίπεδο μεταφραστικών σχολών, αλλα και έξω απο αυτα, απλως με την επαγγελματική εμπειρία του. Πέρα απο αυτα που έχει ενδοχομένως διδαχτεί, υπάρχει και η πολιτική του εκδότη ή του επιμελητή έκδοσης, που θα του υπαγορεύσουν ποια είναι αποδεκτή ή έστω ανεκτή συμπεριφορά και ποια όχι.

Ας πάμε τώρα στα καθ' ημάς: ποιος καθορίζει τη νόρμα στην Ελλάδα και τι περιθώρια απόκλισης έχει, πρακτικά, ο μεταφραστής;

Η νόρμα καθορίζεται απο θεσμούς όπως είναι οι κοιτικοί, οι διαφορών τύπων βραβείσεις και επιδοτήσεις, η

Η γλώσσα καθορίζεται από νόμους όπως είναι οι κριτικοί, οι σταθμοί, τα πολιτισμικά και εμπορικοί, η εκπαίδευση των μεταφραστών, είτε σε πανεπιστημιακό είτε σε επίπεδο σχολών μετάφρασης, ο εκδότης, ο επιμελητής έκδοσης, τα μεταφραστικά γραφεία, οι ανάγκες του πελάτη. Παράλληλα, ένα πολυσιχιδές πεδίο όπως αυτό της μετάφρασης επηρεάζεται αναπόφευκτα από γειτονικά πεδία, όπως αυτό της εγχώριας λογοτεχνικής παραγωγής, του εκδοτικού χώρου, του θεάτρου, των ΜΜΕ, ακόμα και της οικονομίας, που καθορίζουν τη μεταφραστική διαδικασία από την παραγωγή μέχρι τη διακίνηση, αλλά και διαμορφώνουν τον ορίζοντα προσδοκιών του κοινού στο οποίο απευθύνεται το μετάφρασμα.

Ας δούμε τι συμβαίνει με τις διάφορες νόρμες, λοιπόν, λίγο πιο αναλυτικά.

- A. Το προς μετάφραση κείμενο το επιλέγει κατά τεκμήριο ο εκδότης ή το μεταφραστικό γραφείο. Είναι εξαιρετικά σπάνιες οι περιπτώσεις που ο ίδιος ο μεταφραστής επιλέγει κείμενο, και αυτές αφορούν «επώνυμους», καταξιωμένους μεταφραστές, που ενίοτε είναι και επιμελητές σειράς και είναι σε θέση να προτείνουν τίτλους.
- B. Τη γλώσσα αλλά και τον πολιτισμό-πηγή. Αυτή η νόρμα φαίνεται να αντανακλά δύο, κατά τη γνώμη μου, συνθήκες: τη συμβολική ιεράρχηση του πολιτισμού-πηγή στον πολιτισμό-στόχο, δηλαδή τη θέση που ο κάθε πολιτισμός-πηγή έχει στη διαπολιτισμική κλίμακα σχέσεων (δεν είναι τυχαίο που ο μεγαλύτερος αριθμός μεταφράσεων γίνεται από την αγγλική, τη γλώσσα της κοσμοκράτορας), και δεύτερον τον αριθμό των μεταφραστών που υπάρχουν από κάθε γλώσσα. Αυτό, με τη σειρά του, σχετίζεται με το κατά πόσο οι μεταφράσεις που γίνονται είναι άμεσες, ή έμμεσες μέσω μιας τρίτης γλώσσας. Φυσικά, αυτό συναρτάται άμεσα με τα οικονομικά κίνητρα του εντολέα, αφού κάποιες, πιο συνηθισμένες γλώσσες αμείβονται με λιγότερα χρήματα απ' ό,τι άλλες, πιο «εξωτικές», με βάση το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης στην οικονομία της αγοράς.
- Γ. Αρχική νόρμα: ξενισμός ή οικειοποίηση. Η τάση πλέον διεθνώς είναι προς τον ξενισμό. Αυτό προβάλλεται και από τους εκπαιδευτές των μεταφραστών, είτε σε πανεπιστημιακό είτε σε ιδιωτικό επίπεδο. Βεβαίως, αυτό ισχύει κυρίως για τη λογοτεχνική μετάφραση, γιατί όσον αφορά την τεχνική σημαντική θέση κατέχουν και οι φονκσιοναλιστικές προσεγγίσεις.
- Δ. Κειμενογλωσσικές νόρμες. Αυτό ίσως είναι το επίπεδο στο οποίο το προσωπικό *habitus* του μεταφραστή μπορεί να εκφραστεί πιο ελεύθερα. Αφορά υφολογικές επιλογές, από μορφοσυντακτικές μέχρι λεξιλογικές, που «βάζουν» και την προσωπική σφραγίδα του κάθε μεταφραστή.

Εν γένει, συμφωνώ ότι οι μεταφραστές τείνουν να συμμορφώνονται με την εκάστοτε νόρμα για τη μετάφραση. Όμως, αυτό δεν είναι ιδιοτυπία των μεταφραστών. Συμβαίνει σε κάθε πολιτισμικοκοινωνική έκφραση. Η πλειοψηφία του κόσμου απλώς ακολουθεί τη νόρμα. Εντούτοις, δεν συμβαίνει μόνο αυτό, γιατί σε αυτή την περίπτωση θα είχαμε την ίδια νόρμα από την εποχή του Οράτιου. Οι νόρμες εξελίσσονται επειδή κάποιοι, λίγοι, αιρετικοί, τολμούν να τις παραβιάσουν, μεταφράζοντας σύμφωνα με το δικό τους *habitus*, με βάση δηλαδή αυτό που θεωρούν «ορθό» τρόπο μετάφρασης, ακόμα κι αν όλα γύρω τους τους ωθούν προς το αντίθετο. Αυτή η «ύβρις» μπορεί πράγματι να τιμωρηθεί με εξοβελισμό, ή μπορεί να ευτυχήσει και να αποτελέσει την επόμενη νόρμα. Έτσι προχωρά η ιστορία εν γένει, και η ιστορία της μετάφρασης ειδικότερα. Έτσι εξελίσσονται οι νόρμες.

Παραδόξως, δεν είναι οι καταξιωμένοι μεταφραστές αυτοί που κατά κανόνα τολμούν το νεωτερισμό, παρότι είναι σε θέση να αμφισβητήσουν τη νόρμα. Συνήθως οι «επώνυμοι» μεταφραστές έχουν να ρισκάρουν το συμβολικό κεφάλαιο που έχουν κατακτήσει έπειτα από χρόνια μεταφραστικής πρακτικής. Ο Bourdieu ονόμασε αυτή την τάση *ορθοδοξία*. Αντιθέτως, νεότεροι μεταφραστές, που δεν έχουν να χάσουν το συμβολικό κεφάλαιο των προηγούμενων, μπορεί να αποδειχτούν πιο τολμηροί σε νεωτερισμούς (*ετεροδοξία* κατά Bourdieu).

Η πρόσληψη, βέβαια, υπόκειται σε μια σειρά άλλες παραμέτρους που καθορίζονται ιστορικά και κοινωνικά. Σήμερα ιδιαίτερα, εποχή κρίσης, τα περιθώρια για νεωτερισμούς και δημιουργικότητα στη μεταφραστική πρακτική είναι σαφώς πιο περιορισμένα. Ο αριθμός των τίτλων που μεταφράζονται έχει περιοριστεί δραματικά και η αγορά προσανατολίζεται σε βιβλία τύπου *bestseller*, που φέρνουν πιο σίγουρα κέρδη με μικρότερο ρίσκο.

Για να ξαναγυρίσω, όμως, στις απόψεις του Σιμεονί περί εθελοδοουλίας, θεωρώ ότι χαρακτηρίζονται από μια υπεραπλουστευτική γενίκευση που οδηγεί, κατά τη γνώμη μου, σε λάθος συμπεράσματα. Πιο συγκεκριμένα, θεωρώ λάθος να συγχέουμε τις μεταφραστικές επιλογές και την αναπαραγωγή της νόρμας με τη συνολικότερη υποταγή του μεταφραστή και την αποδοχή της δευτερεύουσας θέσης του επαγγελματικά. Οι αποφάσεις που παίρνει ο μεταφραστής κατά τη διαδικασία της μετάφρασης και η αυτοεικόνα του, αλλά και η εικόνα που έχουν οι άλλοι γι' αυτόν, είναι εντελώς διακριτά πράγματα. Πράγματι, ο μεταφραστής τείνει να μεταφράζει σύμφωνα με τη νόρμα ως αποτέλεσμα του

επαγγελματικού του habitus. Στην περίπτωση της μετάφρασης, αυτό πιθανότατα σχετίζεται με το πόσο ορατός ή αόρατος είναι στο κείμενο. Ωστόσο, και αυτός που επιλέγει να είναι αόρατος δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι έχει αρνητική αυτοεικόνα και υποτιμά την εργασία του.

Επιπλέον, η εικόνα που έχουν οι μεταφραστές για τον εαυτό τους δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την εικόνα που έχουν οι άλλοι γι' αυτούς. Ένας μεταφραστής, για παράδειγμα, μπορεί να μεταφράζει σύμφωνα με τη νόρμα, όπως έχει μάθει να μεταφράζει μέσα από τις σπουδές του και τη μακροχρόνια εμπειρία του, μπορεί να εισπράττει την απαξίωση από τους εργοδότες του και την κοινωνία, αλλά ο ίδιος να νιώθει ότι αυτή η απαξίωση δεν αντιστοιχεί στα προσόντα του, στα χρόνια της εκπαίδευσής του, στην εμπειρία του, ότι η δουλειά του είναι υποτιμημένη. Η μακροχρόνια ύπαρξη συλλογικοτήτων στον μεταφραστικό χώρο, αλλά και η πρόσφατη συγκρότηση συνδικαλιστικού οργάνου των μεταφραστών στην Ελλάδα, είναι σαφείς ενδείξεις ότι οι έλληνες μεταφραστές δεν αποδέχονται συλλήβδην την υποτίμηση της δουλειάς τους και τον δευτερεύοντα ρόλο που η κυρίαρχη αντίληψη έχει διαμορφώσει γι' αυτούς.

Κλείνοντας να πω ότι, κατά τη γνώμη μου, ο κάθε μεταφραστής είναι ένα εξαιρετικά πολυσχιδές δρων υποκείμενο, με τη δική του προσωπική πορεία. Κατά Bourdieu, το habitus δομείται μεν από το πεδίο, αλλά και το δομεί. Έτσι, σαφώς ο μεταφραστής επηρεάζεται και περιορίζεται από τα όρια που του θέτει το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο κινείται, αλλά με τη σειρά του το επηρεάζει και το συνδιαμορφώνει. Η διυποκειμενική συνισταμένη του συνόλου είναι αυτή που θα κρίνει τη θέση του στην κοινωνία. Άλλωστε, ιστορικά δεν ήταν πάντοτε δευτερεύον ο ρόλος του. Παρά τις αντιξοότητες και την κυρίαρχη αντίληψη που τον θέλει υπηρέτη, ο μεταφραστής θα πρέπει να συνειδητοποιήσει τη δημιουργική διάσταση της δουλειάς του και τον σημαντικό ρόλο που παίζει στην κοινωνία και στην προώθηση των διαπολιτισμικών ανταλλαγών, προκειμένου να διεκδικήσει την επαγγελματική και οικονομική καταξίωση που του αξίζει.

Βιβλιογραφία:

- Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. Richard Nice (trans). Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- *The Logic of Practice*. Richard Nice (trans). Stanford, California: Stanford University Press, 1990.
- Gouanvic, Jean-Marc. «A Bourdieusian Theory of Translation, or the Coincidence of Practical Instances: Field, 'Habitus', Capital and 'Illusio'». *The Translator*, Vol.11, No 2, St.Jerome: Manchester, 2005, σσ. 147-166.
- Hermans, Theo. *Translation in Systems. Descriptive and Systemic Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome, 1999.
- Inghilleri, Moira. «A Bourdieusian Theory of Translation, or the Coincidence of Practical Instances: Field, 'Habitus', Capital and 'Illusio'». *The Translator*, Vol.11, No.2, 2005, σσ. 125-145.
- «Habitus, field and discourse. Interpreting as a socially situated activity». *Target* 15:2, 2003, σσ. 243-268.
- Sela-Sheffy, Rafeket. «How to be a (recognised) translator». *Target* 17:1, 2005, σσ. 1-26.
- Simeoni, Daniel. «The Pivotal Status of the Translator's Habitus». *Target* 10:1, Amsterdam: John Benjamins, 1998, σσ. 1-39.
- Toury, Gideon. *Descriptive Translation Studies and beyond*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 1995.
- Wolf, Michaela, Alexandra Fukari (eds). *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins, 2007.